

Ђурђе БОШКОВИЋ

ПРОБЛЕМ УБРАНИЗАЦИЈЕ ДУКЉАНСКО-ЗЕТСКОГ -ЦРНОГОРСКОГ ПРИМОРЈА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Процес урбанизације приобалног појаса Дукљанско-Зетског, данас Црногорског Приморја, у Средњем веку, не може се пратити без његове најуже, органске повезаности са свеукупним животом у унутрашњости Балкана, пре свега у самим приобалним државицама — Дукљи, Травунији и Захумљу, а затим, и нарочито, у Рашкој, Босни, Поморављу, па донекле и у Македонији. Тај процес, чији се први, далеки зачеци могу, археолошким методама, пратити још у тамно доба првобитне заједнице, затим у доба грчке антике и хеленизма, добија у време римске пенетрације на Балкан сасвим јасне облике, да би и у доба феудализма, после доласка и стабилизације Словена у овим крајевима, одразио захтеве целог тадањег комплекса историских, животних и материјалних услова на овоме тлу. Отуда, сем органске везе са залеђем, и снажна компонента локалне традиције, која претставља уствари континуитет живота на целом овом подручју.

Сам приобални појас, често веома узан, одвојен од дубљег залеђа низом планинских гребена чији се стрми оградници местично спуштају до у само море, у току векова играо је двоструку улогу.

Ту је, пре свега, била последња граница до које су миграциони покрети из унутрашњости Балкана могли да допру. Даље се, бар у масовним групама, није могло због мора — натраг је бил тешко враћати се како због сталног живог притиска миграционих маса које су надирале из унутрашњости, тако и због привлачности климе и других животних погодности на самом Приморју, кудикамо привлачнијих него чак и у блиском залеђу. Отуда стално нахрањивање приобалног појаса придошлицама који се у таласима или појединачно сливају из унутрашњости Балкана, носећи са собом своје облике организације привредног и друштвеног живота, своје погледе на свет, своју културу и своје уметничко стваралаштво.

С друге стране овај приобални појас служио је и као мостобран за даља освајања оним етничким групацијама које су, на својим територијама, преко мора, доживеле сличан процес, па су под тим притиском и потребом експлоатација нових територија

кренуле у освајање удаљених подручја погодних за настањивање и разноврсно економско коришћење. Но ти етнички елементи носиоци су такође својих сопствених искустава и навика, стечених под различитим условима на другом тлу.

Отуда на самом приобалном појасу периодичан, краткотрајнији или дуготрајнији сукоб не само различитих етничких групација, већ сукоб и у областима друштвеног и привредног живота, у областима култа — као израза идеолошких схватања различитих средина и различитих политичких интереса — па и у свеколиким областима културе уопште.

Ти заоштрени сукоби, у спрегу са занатским начином производње, наметали су потребу и чвршћег етничког и друштвеног груписања. Одатле и појава не расутих насеобина, већ право рођење веома рано насталих мањих градских насеља, која су могла обухватати, у различита доба, између две и пет до шест хиљада становника.

Илири, Грци, Римљани, Византинци, Романи, Словени, Сарацени, Срби, Шиптари, Млечани, Турци, Црногорци — не само да утичу на формирање свеукупног лика ових градова, већ у њима, под специфичним условима, мењају унеколико и свој сопствени лик.

Но концентрацији живља на одређеним местима, настајању и унутарњем развоју самих градова, њиховој тачнијој локацији и интензитету њиховог унутарњег живота, доприноси те још како и други, природни — географски, топографски и локални економски услови експлоатације одређених територијалних подручја, као и основни услови¹ за одржавање живота, нарочито решење питања пијаће воде.

Погледајмо само њихов распоред данас: Улцињ, Бар, Петровац, Будва, Котор, Рисан и неколико других мањих насеља у самој Боки. — Даље према северозападу задуго независни Дубровник, и Стон. Према југу Љеш, са својим пристаништем Медовом, и Драч.

За сада нам овакав распоред још ништа одређеније не говори.

Но обратимо сада мало више пажње на њихово ближе и даље залеђе. Падају нам одмах у очи два чворна насеља — Дукља и Скадар. Без њих, као и без оног низа других, ређих насеља, расутих по унутрашњости Балкана, без бројних рудника и богатства ових крајева у разним производима сточарске и аграрне врсте — коже, меда, жита итд., без њихових тржишта која су асимилувала занатске производе и импортовану робу из даљих крајева, — градови на Приморју не би много значили.

Нарочито је значајна улога коју притом играју Дукља, касније Рибница, па Подгорица, односно данас Титоград, и Скадар.

¹ Познато је богатство ових крајева у маслинама, виновој лози, риби, као и њихова релативна погодност за сточарство у ближњем залеђу.

Оба ова значајна урбанистичка центра појављују се уствари као чворна тежишта целокупне саобраћајне мреже која је везивала Зетско Приморје и унутарњу територију Балкана. У њих се са разних страна сливају и из њих се даље рачвају путеви који воде из приморских градова ка дубљем залеђу и обратно. При томе можемо да запазимо како Дукља — Титоград — и Скадар, захваљујући променљивости историских и материјалних услова, мењају током времена улогу примарних саобраћајних односно разводних центара.

Но сем Дукље и Скадра још два саобраћајна центра у склопу мреже путева, у ближем залеђу Приморја, добијају такође несумњив значај. То су Обод — Ријека Црнојевића — и Оногошт — стара Anderba или Anagastum² — данашњи Никшић. Код Оногошта се још увек познају остаци касноантичко-рановизантиске тврђаве, али се и у самом Никшићком Пољу налази неколико праисториских, античких и средњовековних локалитета — Заврх, Озинићи, Моштаница,³ док би за остатке зидова у Ободу, више Ријеке Црнојевића, тек требало утврдити да ли су средњовековни или су можда и много ранији.

До сада је у више махова било покушаја да се индицирају основни саобраћајни правци који су пресећали ову територију.⁴ При томе су као основни узимани обично пре свега подаци које пружају историски писани извори. Отуда и извесна неизбежна скућеност у идентификацији праваца кретања у оквиру саобраћајне мреже. Ми смо, поред тога, данас, новим трасама крутих саобраћајница, намењених запрежним и моторним возилима, некако психички ограничени на уско посматрање комуникационих могућности минулих времена. Последња истраживања на самом терену Археолошког института САН, у сарадњи са Савезним институтом за заштиту споменика културе и Заводом за заштиту

². Античка имена дата су углавном по Sufflay-u, — Städte und Burgen Albanien, — Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1924 и Срби и Арбанаси, Београд, 1925, али су делимично узимани и из других, овде цитираних радова.

³. Ј. Ивовић, Археолошки и нумизматички налази у Заврху, Историски записи, I, 3—4, Цетиње, 1948, 155.

⁴. Основне поставке о овом питању наћи ће се, у ранијој и новијој литератури, углавном у следећим радовима:

К. Jireček. Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien u Bosnien, Prag, 1879, преведено на српскохрватски под Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku, Sarajevo, 1951;

А. Evans, Antiquarian researches in Illyricum, Westminster, 1883;

К. Костић, Трговачки центри и путеви по српској земљи у Средњем и Новом веку, Београд, 1899;

Ердељановић—Николић, Трговачки центри и путеви по српској земљи у Средњем веку и у турско доба, Београд, 1899;

К. Костић, Стара српска трговина и индустрија, Београд, 1904;

С. Praschniker — A. Schober, Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Schriften der Balkankommission, Wien, 1919;

споменика културе НР Црне Горе у Бару, и са овом последњом установом у Будви, Улцињу, Котору и Дукљи, као и истраживања Историског института САН у Боки,⁵ омогућују да се овом проблему приђе са много више реалних, археолошких и живих теренских података. Показало се притом да су за средњовековни каравански саобраћај, који се раније вршио пешице, односно коњима и другом товарном стоком, могућности пробијања стазама кроз планинске терене биле знатно шире, да су трасе путева биле кудикамо еластичније, а саобраћајна мрежа много гушћа него што нам је то у до сада публикованим студијама изгледало. Поједине варијанте ових саобраћајница могле су, међутим, бити употребљаване у различита доба године, или при повезивању и мање значајних насеља. Неке од њих употребљавају се и данас, иако су, током времена, на многим местима претрпеле знатније измене.

Анализу саобраћајне мреже, са овим новим подацима, а на бази и саме логике комуникационих могућности рељефне пластике терена целог овог подручја, могућно је сада извршити, бар у грубим потезима, готово у целини.

Тако је из Рисна — Rizon, Rhisinium, односно Пераста, чије се име везује за илирско племе *Pigusta*, — полазио пут који је везивао Боку за Босну и то преко Грахова, Вилуса и Билећа. Могло би се ту, код ових места, или бар на овој траси, очекивати да је било и мањих римских и каснијих средњовековних успутних прихватних тврђавица, као што су били, изгледа, *castel Salthua* код Вилуса и *Врм* у околини Билећа. — Негде код Вилуса овај

М. Динић, Дубровачка средњовековна караванска трговина, Југословенски историски часопис, III, 1937, 117;

Г. Stadtmuller, *Die römische Strassennetz der Provinzen Epirus Nova und Epirus Vetus*, Historia, III 2, Wiesbaden, 1954, 236. На ову ми је студију обратио пажњу др Есад Пашалић. У њој и страна литература о овом питању, која ми је делимично остала неприступачна;

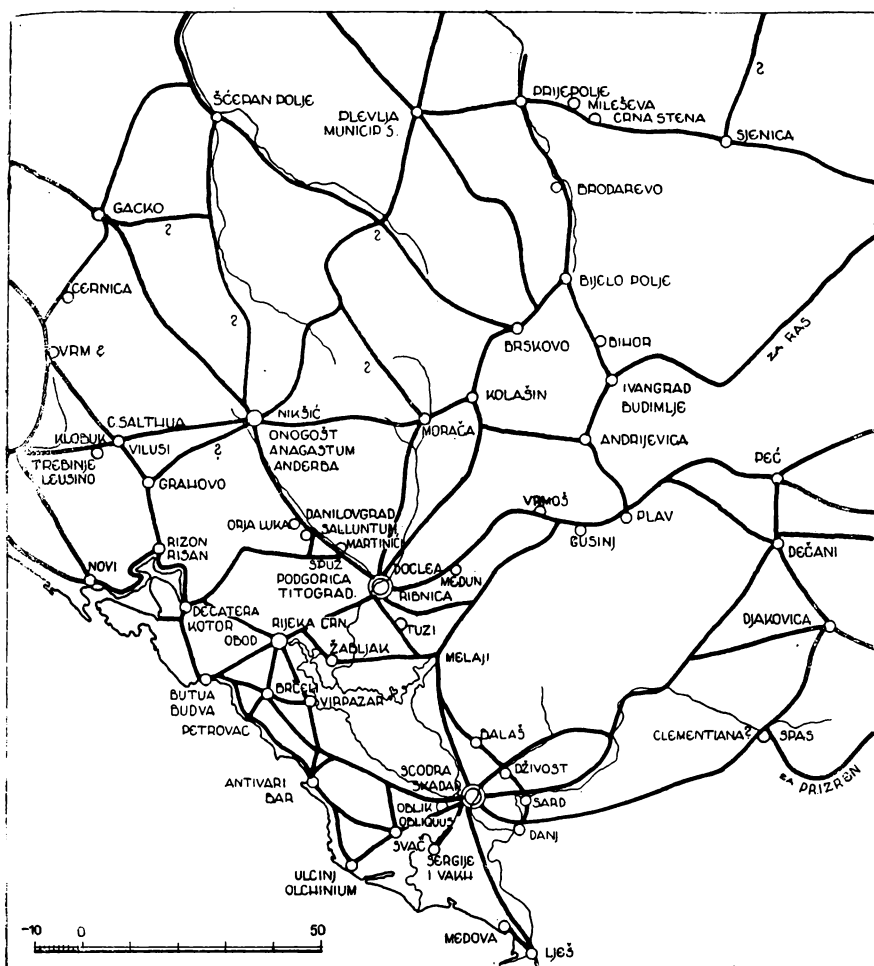
Г. Шкриванић, Мрежа путева према светостефанској (1313—1318), грачаничкој (1321), дечанској (1330) и светоарханђелској (1348—1352) повељи, Историски часопис, V, 1954—5, 387;

М. Garašanin, — *Arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Enciklopedija Jugoslavije, I, 1955, 183;

Ф. Papazoglu, *Crna Gora u antičko doba*, Enciklopedija Jugoslavije, II, 1956, 414;

Пробна карта, лист V, издање Историског института САН, 1958.

⁵. Види Споменик САН, СIII, 1953 и CV, 1956; — Ђ. Бошковић, Истраживачки, археолошки и конзерваторски радови у Староме Бару 1951—1955 године, Зборник заштите споменика културе, VI—VII, — 1956, 201; исти, Улцињ, Стариана, VII—VIII, 1958, 417.

Мрежа старих путева на дукљанско-зетском, црногорском подручју

Résau des anciennes routes sur le territoire de la Dioclée — Zeta — Monténégro.

се пут по свој прилици укрштао са значајном саобраћајницом Дубровник, Требиње, — Leusino, — Оногошт, — а према овом последњем могао се један крак одвојити и нешто раније, код Грахова. Касније, оснивањем Новог, — Херцегновог, веза са Босном појачана је и преко Требиња и Билећа.

Ќотор — Acrivium, Acrivium, Decadaron, Catarum, Catera — са по свој прилици каснијим Тивтом, био је везан двоструким линијама за Дукљу, односно касније Рибницу. Један је крак могао ићи преко новијега Цетиња⁶ и Ријеке Црнојевића — Обода. Други

се одвајао где и данас, код места Чекање, између Његуша⁷ и Цетиња, и преко Дуба, Чева, Велестова и Доњег Загарача, силазио на Спуж.

Будва — *Budoe, Butua, Batua, Civitas Antique* (?) — и Петровац гравитирају искључиво ка Дукљи. Будва преко Ријеке Црнојевића, Петровац преко Будве или преко Брчела,⁸ на Дупило, Папратницу, Комарно и Ријеку. При томе је Будва, као пристаниште, погоднија од Петровца, иако је и у овом последњем, судећи по пронађеним остацима мозаика,⁹ могло да буде какво мање касноантичко-рановизантиско насеље.

Бар — *Antipargai* (?), *Antibarum, Antivari, Civitas Avarorum* (?), *Tivari* — који је као пристаниште боље постављен, иако је као насеље нешто удаљен од мора, добија посебан значај јер се, доста погодним путевима, преко Сутормана, Вирпазара, или Брчела, и Обода — Ријеке Црнојевића — везује за Дукљу, а преко Бијелих Скала и Ливара, односно јужно од Румије и Лисиња, преко Свача, са Скадром. До које су мере ове везе биле погодне види се не само по томе што су се веома дуго одржале — Бар је тако и у турско доба био главно пристаниште Скадра — већ и из чињенице да ево и данас баш овде стварамо чеону пристанишну завршницу нове основне балканске трансверсале Београд — Титоград — Бар.

Улцињ — *Licinium, Lichinion, Elchinion, Olchinium, Olsingum, Ulcinium, Dulcinium, Dulcignum Dolchin* Љсињ, Оцин је преко Свача — *Suacium* — био повезан са Скадром, док је са Дукљом имао нешто удаљеније везе преко самог Скадра и преко Бара.

Иако релативно најближи Скадру Љеш — *Lissos, Lessum, Leeio* — са пристаништем Медовом — *Medua* — није имао нарочито погодних услова да се развије у значајнији пристанишни град јер му је залеђе — Задрима — добрим делом преко године пуно баруштина које стварају Дрим и Бојана. Ово је уосталом морала бити главна сметња како вези која је постојала између Скадра и пристаништа код манастира Срђа и Вакха, тако и ина-

⁸. Интересантно је да Његошева „Биљарда“ на Цетињу, подигнута 1838 год. (Р. Драгићевић, Његошева „Биљарда“, Историски записи, I, 3—4, Цетиње, 1948, 113; М. Пламенац, Извештај Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе. Зборник заштите, IV—V, 1955, 423) има у целини облик правоугаоника са по једном кружном кулом на сва четири угла. Иако је ово тип града који су употребљавали и Турци, човек се и нехотице пита да приликом новог грађења нису искоришћени, у темељима бар, остаци каквога римског каструма.

⁷. Поставља се питање да ли име Његуши има какве везе са латинским *negotium*.

⁸. Недалеко од Брчела, у засеоку Бријеге, историчар уметности Павле Мијовић нашао је 1954 год. један депо античких амфора.

⁹. И. Николајевић—Стојковић, Касноантички мозаик из Петровца на Мору, Зборник радова Византолошког института САН, 3, 1955, 159.

че јаче развијеног Драча — Epidamnus, Dyrrhachion, Dirrhachium, Dyrratio¹⁰.

Скадар — Scodra, Scutarum, Scodrai, Scobre, Scutari, Скъдѝри, Скъдѝр према истоку је, делимично преко планина, делимично горњим током Белог Дрима, био погодно повезан са Призреном — Theranda (?)¹¹. Другим једним, тежим путем, реком Кири и доњим током Дрима и његовом десном притоком Ваљбонном, био је повезан са Хвосном — Метохијом — према каснијој Ђаковици, код које су такође нађени антички остаци, односно према новијим Дечанима. — Неколико мањих, изгледа каснијих средњовековних градова са његове источне, односно североисточне стране, Дањ — Dagno, Carq, — Sardos, Дривост — Drivastum, па и Балаш — Balacium — бранило је уствари приступе Скадру овим путевима. Градић Obliquus — данас брдо Облик — бранио је пак прилаз са југозападне стране, према Свачу и Улцињу.

Скадар је међутим био повезан и са Дукљом, путем који је вероватно текао истим правцем којим иде и данас, тако да би се на његовој средини, можда код места Мелаји, на албанској територији, могли очекивати и остаци каквог римског каструма. — Одавде се уосталом један пут могао одвајати и према североистоку, да би се, иначе тешко приступачном долином Цијевне, дохватио Гусиња и Плава, а одатле Пећи и Дечана.

С обзиром на перифериски положај Скадра данас, он је у великој мери изгубио значај који је некада имао. Ми међутим још не знамо до које ће мере, у једном даљем, будућем друштву, у друштву које неће знати за државне границе, Скадар, у целом овом регионално-урбанистичком и саобраћајном склопу добити поново своје одговарајуће место.

Дукља — Doclea — у оваквом систему путева заузима једно од чворних тежишта. — Из ње се, преко Даниловграда Salluntum, и Орје Луке, у којим су такође нађени остаци из античкога доба, односно преко Градине код Мартинића, — ишло за Оногошт — Никшић — и даље, Пивом и Дрином, или преко Гацког, за Босну. — Морачом¹² и јужним током Таре избијало се у Лимску долину код Бијелога Поља. Остаци из касноантичко-рановизантиске епохе, идентификовани у близини Иванграда,¹³ код При-

¹⁰. Пре свега као чеоног пристаништа Via Egnatiae.

¹¹. Шуфлај претпоставља да је код села Спас био римски каструм Clementiana, који се помиње код Прокопија.

¹². Услед тога што је клисура Мораче, местимично, нарочито код Платија, веома стрма и неподесна за комуникацију, можда је пут ишао од Дукље западно од брда Вежешњика, па, углавном паралелно са Морачом, преко Влаховића на Међуречје, а одатле на манастир Морачу.

¹³. У Будимљу су пронађени остаци темеља који изгледа припадају некој базилици, док у музеју у Иванграду има више касноантичких сте-ла и ара из околине.

јепоља¹⁴ и Пљеваља¹⁵ — Municipium S... — јасно показују да су путеви пролазили овуда још у то доба. — Најзад преко Дољана и Медуна, преко Подграда — испод Градине — могло се, преко Врмоша и Вјетарника, избити на Грнчар, сићи у Гусиње и Плав, а одатле, преко Чакора у Пећ, односно Дечанском Бистрицом у Дечане. — Једна варијанта ове везе, кланцем Цијевне, варијанта која је евентуално такође могла да постоји¹⁶, веома је тешка јер је сама клисура, због сасвим окомитих стена, једва приступачна.

Све ове везе јасно показују колико је Дукља, крај које је постојао и римски *Birziminium*, над којим се касније развила Рибница, па Подгорица и најзад данас Титоград — колико је дакле Дукља, заједно са Скадром, била значајна у целом овом склопу веза између градова на Приморју и унутарње територије Балкана. То показује једновремено да је и Титоград, нимало случајно, већ по једној законитој неминовности, морао бити одређен за главно место НР Црне Горе.

Нагона на ушћу Неретве, *Eridaurus* код Цавтата и Дубровник — *Rhasusium* — заузимали су сасвим посебно место у целом овом саобраћајном, привредно-политичком и урбаном систему. *Naгона* и *Eridaurus* рано су престали да живе. Настао још у доба касноантичке или рановизантиске епохе¹⁷, Дубровник је међутим у Средњем веку био изван српске државе и посебним је путевима, преко Требиња и Оногшта, био везан за мрежу о којој је до сада било речи.

Та периферна удаљеност од ове мреже свакако је навела Душана да и Стон — *Stagnum* — уступи Дубровчанима.

Посматрана у целини, саобраћајна мрежа о којој је било речи није, разуме се, настала одједном, већ сукцесивно, према непосредним потребама које је имала да задовољи, при чему су се извесни нови саобраћајни правци стварали, док су други, мање погодни, напуштани.

Поставља се сада питање како је дошло до процеса настајања свих ових поменутих градова и њихових међусобних веза. Законитост економског и друштвеног, историског и материјалног карактера укршта се овде са извесном стихијношћу условљеном

¹⁴. На два километра од Пријепоља, у Коловрату, на Лиму, налазе се остаци једне базилике, као и рељеф са претставом орача, сада узидан изнад врата задружног дома. Северно од Пријепоља, у Падежу, нађен је и познати натпис који се датује негде у време VII—IX века (А. Дероко, И. Здравковић, Још о камену са натписом из Дренове код Пријепоља, *Старинар*, I, 1950, 183.

¹⁵. На месту Лука код Комина има неколико стела са рефељима, расутих по терену.

¹⁶. Г. Шкриванић, *op. cit.* 389, сл. 1.

¹⁷. С. Fisković, *Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika*, *Старинар*, IX—X, 1959, 53.

неконтролисаним бујањем или опадањем разноврсних унутарњих покретачких снага. Отуда се за сада може указати само на извесне основне црте тога процеса.

Карактеристично је прво да се градови, насеља и тврђаве, о којима је до сада било речи, налазе углавном на међусобној удаљености од једне обданице хода. То је чињеница коју је лако могуће уочити и другде у нашој земљи¹⁸. Ово нам помаже да реконструирамо, разуме се уз повољне топографске услове, правце путева чак и тамо где су ови касније готово потпуно уништени. — С друге стране, очигледно је да сами путеви, бар најважнији међу њима, нису постали да би водили од једног до другог од ових места, него да је добар број међу овима настао баш зато што су се налазила на чворним тачкама саобраћајница које су водиле много дубље у унутрашњост централне територије Балкана, па чак понекад и даље, према Мађарској, Влашкој и Бугарској.¹⁹

Разуме се, процес настајања и самих насеља и мрежа путева био је постепен, али његове зачетке можемо идентификовати још у доба праисторије, у доба првобитне заједнице.

Не само кроз топономастику, која је до сада већ у приличној мери проучена, већ и кроз резултате најновијих, као и старијих археолошких истраживања, могу се пратити прве појаве ових насеља још у преримско време — односно за ове крајеве још у доба Илира. Тако је у Бару и у Улцињу нађено праисториске керамике атипичног облика, а у Улцињу чк и микролита од кремена. Недалеко од Улциња, код места Загање, нађена је недавно и једна бронзанонопска секира. У будванској некрополи је идентификована, у једном гробу са спаљеним остацима умрлога, једна фибула јасног илирског порекла,²⁰ а одатле су и познати илирско-грчки шлемови. У Рисну и Перасту, чији се постанак такође везује за Илире, систематска археолошка истраживања још међутим нису извршена у организованијем виду, тако да се археолошким материјалом ова, иначе историски оправдана претпоставка, још не може потврдити. Недавно је међутим откопано више гробова у Гостиљу, у доњој Зети²¹, а има их и Вуксан-Лекићима код Тузи, са типичним илирским материјалом. „Киклопски“ зидови у Медуну²² упућују међутим на, у најмању руку, симбиозу илирског градитељства са грчким архажским утицајима, слично ономе што видимо и у Ошанићима код

¹⁸. Ђ. Бошковић, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Централна Србија, 1956, 107.

¹⁹. М. Динић, Дубровачка средњевековна караванска трговина, Југословенски историски часопис, III, 1937, 117.

²⁰. Идентификацију је извршио др М. Грбић.

²¹. Истраживања Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе, вршена под руководством Ђ. Базлера.

²². И. Здравковић, Град Медун крај Титограда, Зборник заштите споменика културе, III, 1953, 127.

Стоца.²³ Да је ако не грчких колонија, а оно свакако бар импорта из Грчке било у овим крајевима још у V веку старе ере може се наслутити и по постојању једне грчке вазе са црним фигуралним претставама, нађене наводно у Бару.²⁴

Робовласничко доба антике, хеленистичке, римске, па и рановизантиске, оставило је за собом знатно више материјалних трагова. Пре свега сама имена појединих градова и места директно упућују на ово порекло. Но оно је потврђено и археолошким налазима.

Ту је, међу најстаријима, илирско-грчко-хеленистичка некропола у Будви, на коју се надовезује гробље из римске епохе. Ту и хеленистичка керамика нађена у дубљим слојевима приликом недавних ископавања у Улцињу. Ту су и делови грађевина и значајни остаци архитектонске, римске и ранохришћанске пластике у самој Будви,²⁵ у Рисну,²⁶ у Дукљи,²⁷ у Улцињу.²⁸ Ту су затим и мозаици у Рисну,²⁹ у Будви,³⁰ у Петровцу³¹ и у Бару.³² Ту најзад и читав урбанистички ансамбл у Дукљи, док се, још увек под великим знаком питања, у Старом Бару, па и у Будви, даје назрети, у каснијем, средњовековном склопу, антички систем улица, са магистралама *cardo* и *decumanus*. Посебан проблем пак чине остаци двеју ранохришћанских, касноантичко-рановизантиских цркава — једне базилике и једне тролисне грађевине са атријумом — код Дољана, на Морачи, недалеко од Дукље, на

²³ Ђ. Bazler, *Gradina na Ošanićima kod Stoca, Naše Starine*, III, 1956, 79.

²⁴ E. Bulanda, *Katalog der griechischen Vasen im Bosnisch-hercegowinischen Landesmuseum zu Sarajevo, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina*, XII, 1912, 281; — M. Garašanin, *Enciklopedija Jugoslavije*, I, 183.

²⁵ М. Абрамић, *Гласник Народног универзитета Боке Которске*, IV, 1—3, 1937, 33.

²⁶ Материјал откопан приликом једног нестручног ископавања Ђака Школе за примењену уметност у Херцеговном 1950 год.

²⁷ P. Sticotti, L. Jelić, C. Iveković, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Schriften der Balkankommission*, 1913; — П. Ровинскиј, *Черогорія въ ея прошлом и настоящем*, II, 4, С. Петербургъ, 1909; — I. Nikolajević—Stojković, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea, Actes du Ve Congrès International d'Archeologie Chrétienne*, Paris 1957, 567; — Д. Вучковић—Тодоровић, Ђ. Стричевић, *Дукља код Титограда, Старијар VII—VIII*, 1958, 409; В. Кораћ, *Doclea код Титограда, Римски град, Старијар IX—X*, 1959.

²⁸ Ђ. Бошковић, *Старијар VII—VII*, 1958, 417.

²⁹ Д. Вуксан, *Римски мозаик у Рисну, Алманах — шематизам Зетске Бановине, Сарајево*, 1931, 201.

³⁰ Идентификовани на месту на коме се данас налази зграда филмског предузећа „Зета-филм“.

³¹ И. Николајевић—Стојковић, *Касноантички мозаик из Петровца на Мору, Зборник радова Византолошког института САН*, 3, 1955, 159.

³² Ђ. Бошковић, *Зборник заштите*, VI—VII, 1956, 201.

локалитету који се идентификује са местом TO LONTODOKLA, које се помиње код Порфирогенита.³³

У неким случајевима, истина, услед тога што систематска обухватнија археолошка ископавања до данас нису била организована, још нема довољно чврстих и материјалних доказа за античко порекло појединих градова, иако би се то иначе по свему могло очекивати, као на пример у самом Котору,³⁴ или у Скадру.

Из раног Средњег века, из доба почетне стабилизације Словена на приобалном појасу и њихових продора у ове градове, материјалних остатака налази се све више и више. Ту су остаци неколиких мањих цркава у Скадру и околини,³⁵ у Бару и околини,³⁶ ту темељи црквица откопаних недавно под рушевинама већих црквених грађевина, од којих једна у Бару,³⁷ а друга у Улцињу.³⁸ Ту затим, по свој прилици, и крстообразна црква над старохришћанском базиликом у Дукљи,³⁹ а такође и остаци црквица у Кутима у Бијелој, као и неколико других у Боки.⁴⁰ Ту више мањих црквица у Стону и на прибрежним острвима, нарочито на Шипану, на Лопуду и на Колочепу.⁴¹ Ту су и познати фрагменти цибориума у Котору и Улцињу.⁴² Ту многобројни фрагменти релефних орнамената са преплетима тројне траке, нађени у Бару, Улцињу, на Богородици Ратачкој,⁴³ у Котору, на Превлаци, на Госпи

³³. В. Кораћ, Дољани код Титограда, Ранохришћанска црква, Старинар, IX—X, 1959.

³⁴. Отуда није сасвим сигурно чак ни то да ли је стари *Acrvium* био на месту самога Котора, како по свему изгледа, или евентуално код Тивта, како се понекад помишља. — Темељи једне доста комплексне грађевине, у којој је нађено и римског новца, недалеко од остатака франчевачког манастира у Шурању, испред јужне капије — Гурдића — на которском граду, у овом погледу дају нешто одређенији одговор. Недавно су, међутим, недалеко од Тивта, приликом изградње новог аеродрома, нађени такође остаци из античкога доба.

³⁵. А. Дероко, У Бодиновој престоници, Старинар V, 1930, 128.

³⁶. Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар VI, 1931, 140; — исти, Зборник заштите, VI—VII, 1956, 201.

³⁷. Ibid.

³⁸. Ђ. Бошковић, Улцињ, Старинар VII—VIII, 1958, 417.

³⁹. I. Nikolajević—Stojković, Actes du Ve Congrès d'Archéologie Chrétienne, 567.

⁴⁰. Ibid. J. Ковачевић, Етничка и друштвена припадност критора у Дукљи и Поморју од краја VIII до краја XIII в., Историски часопис, 2, 1955, 117.

⁴¹. М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд, 1922, 33; — С. Пухиера, Средњовековне цркве на острву Шипану код Дубровника, Старинар V—VI, 1956, 227.

⁴². Ј. Мирковић, Фрагмент киворија у цркви светог Трифуна у Котору, Старинар II, 1951, 277.

⁴³. Ђ. Бошковић, Старинар VI, 1931, 140; исти са В. Кораћем, Ратац, Старинар VII—VIII, 1958, 39.

од Шкрпијеља и на Великој Госпи од Отока⁴⁴ у Боки, у Стону и на отоцима, а нешто дубље у унутрашњости и недавно пронађени преплети у рушевинама мале тробродне базилике у Градини више Мартинића, недалеко од Спужа, односно Дукље. Ту најзад и натпис из 840 год. о оснивању цркве св. Марије у Будви.⁴⁵

Све то показује, и поред очигледног доказа о животу на овом тлу, тек прве напоре за обнову културне активности у ово доба.

Поновни снажни развитак већине градова на самом Зетском Приморју узима изванредан замах у зрело и касно доба Средњег века, нарочито одкада је цело ово подручје, под именом Поморје, крајем XII века поново обухваћено границама српске државе. Тиме се и сами градови поново економски па и културно чвршће везују за дубље залеђе Балкана, а пружа им се могућност и за ново свеколико материјално, урбано и културно уздицање.

Котор, Будва, Бар и Улцињ тада уствари стичу и свој битни урбани карактер, који су добрим делом сачували све до данас. Мрежа улица, многе романске, романо-готске и готске станбене, јавне, привредне, култне и војне грађевине, потичу добрим делом баш из тога доба. Целокупна структура ових градова показује већ интензиван привредни и културни живот. После њиховог заузимања, у току прве половине, а нарочито средином XV в., Млечани се, у урбаном и архитектонском погледу, само надовезују на већ створено стање, не мењајући у њему ништа битно.

Тада, у зрело и касно доба Средњег века, долази, услед читавог комплекса разних супротности, и до пуног сазревања њиховог унутарњег и спољног лика.

Наилазимо тако прво на супротности између самих градова и њихове непосредне околине, односно на супротности између града и села, одражене у чињеници да се трг, пијаца, налази изван градских зидова, пред самом градском капијом — случај који још увек постоји у Котору и Бару, а постојао је све до 1958 год. и у Будви. Нису овде у питању биле само профилактичне мере. Ово је пре свега последица како класних — град-село — тако у многоме и етничких и верских супротности — Романи према Словенима, Срби према Шиптарима, касније Турци према Црногорцима и Шиптарима.

Но постоје такође и супротности између ових градова у целини и насеља, градских, сеоских и рударских у дубљем залеђу, изражене у тенденцији економске експлоатације сировина и радне снаге у унутрашњости Балкана.

⁴⁵. Ibid, 122.

⁴⁴. Овде је др Ј. Ковачевић недавно нашао и један натпис са почетка IX в., који се односи на подизање неке цркве посвећене св. Стефану, — Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске, II, Споменик CV, 1956, 1; види од истог и поменути чланак у Историском гласнику, 2, 1955, 121.

Постоје затим супротности између града у целини и феудалне државе, изражене у тежњама градова за учвршћивањем својих статута слободних комуна, и, на супрот томе, тенденција владалаца — Немањића, Лазаревића, Бранковића, Балшића и Стратимировића — да им као кнежеве, управнике и војне заповеднике наметну своје феудалне претставнике.

Не мале супротности биле су и између самих ових градова у односу једних према другима. Биле су то пре свега супротности економског карактера, нарочито у области трговине, како са прекоморским земљама тако и са унутрашњости Балкана.

Ове супротности добијају понекад и оштрији вид међународног политичког и верско-политичког карактера. Католичка црква, на име, имала је очигледну тенденцију да ове градове претвори у мостобран за ширење католичанства, а преко овога и свога верско-политичког и државнополитичког утицаја у Србији. То се изражава нарочито стварањем барске архиепископије. Држава, сличена тада у владару, тежила је да овакву црквену организацију искористи у супротном смислу, за осамостаљење католичке цркве у Србији и њено стављање под државну контролу. Карактеристичан је у том погледу одговор који су Барани дали ђакону Матеју, који је 1247 год. дошао да им саопшти потчињавање барске цркве дубровачкој архиепископији: „Шта се нас тиче папа. Господин наш краљ Урош наш је папа“.⁴⁶ Ове речи, чак ако би претходно биле и монтиране, показују маказе у којима су се ови градови налазили између Рима и световне државне власти.

Овде се, разуме се, јасно огледају и супротности верско-организационог и идеолошког карактера, између традиција византиско-православне, односно организације српске православне архиепископије и католичког надирања. Ове се супротности касније још јаче компликују продирањем ислама.

Унутарње супротности у самим градовима нису биле ништа мање. Оне се манифестују прво у економском погледу у различитој организацији прекоморске и копнене трговине. Но оне имају често и сасвим одређен класни карактер који се јасно испољава у бројним побунама пука против племства. Сетимо се само једне такве побуне у Бару, 1512, када је дошло и до образовања двају градских већа, властeosког и пучког, која су претстављала ове противположене друштвене снаге.⁴⁷ Те супротности, у архитектонском погледу, одражавају се у односима мање бројних приватних палата, према кудикамо многобројнијим скромнијим зградама у којима су радиле и становале занатлије.

⁴⁶. Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави, Београд, 1912, 121.

⁴⁷. Ј. Marković, Dukljansko-barska mitropolija, Zagreb, 1902, 125. — Није немогућно да је у овој побуни, сем класног, дошао до изражаја и етнички моменат. Наиме тада, у доба млетачке владавине, може се претпоставити да је међу племићким породицама било претежно већ поталијанчених домородаца, док су пук сачињавали углавном Срби.

До озбиљнијих промена, међутим, у међусобним односима унутарњим и спољним супротностима које су постојале у овим градовима доћи ће нарочито у другој половини XVI века, када су неки од градова на Приморју и у непосредном залеђу — Скадар, Рибница, Улцињ, и Бар — коначно потпали под Турке.

Не само турска политичка и административна управа већ, и нарочито, оне промене које су извршене у организацији привреде, у етничкој структури и у целокупној културној надградњи, довеле су до нових унутарњих супротности и учиниле да ови градови донекле измене и свој лик. На њихову средњовековну структуру органски се накалемљују оријентално-исламски облици. Нагазимо отуда у њима, а нарочито у Бару и Улцињу, на чудну хибридно мешавину средњовековне, романске, романо-готске и готске, раноренесансне и балканско-оријенталне архитектуре.

Све ове супротности, од којих су поједине карактеристичне не само за градове о којима је било речи већ и за градове на Хрватском Приморју и у Далмацији, претстављале су ову моторну снагу која је активизирала процес њиховог унутарњег живота и утицала тако изванредно снажно, у разним видовима, не само на формирање већ и на мењање њихове унутарње и спољне физиономије.

Улога, међутим, коју су ови градови, заједно са Дубровником, у Средњем веку одиграли у организовању привреде у Србији, у подизању занатске производње, у повезивању средишне територије Балкана са прекоморским земљама, у омогућавању живих струјања културних тековина, огромна је и неоспорива. Без ње и лик целе средњовековне српске државе био би сасвим другојачији.

Економско осиромашење изазвано периферним положајем у турској држави, привредном анемијом Црне Горе после њиховог ослобођења 1878 год. и недовољном заинтересованošћу бивше Југославије за ове крајеве, имало је за последицу не само стагнацију већ и стално опадање ових градова. Известан изузетак чинио је једино Котор, и то пре свега као део ратне луке прво Аустрије, а затим и бивше Југославије.

Данас, међутим, ми присуствујемо наглом процесу њихове регенерације. Овај процес добиће своју пуну зрелост изградњом барског пристаништа и магистрале Београд — Титоград — Бар. Тада ће се и градови на Црногорском Приморју поново органски укупчати у свеколики привредни и културни живот не само Црне

Горе — процес који је до сада већ завршен — већ и целога средњег Балкана.⁴⁸

RÉSUMÉ

Sur le problème de l'urbanisation du Litoral de la Dioclée — Zéta — Monténégro au Moyen âge

La naissance et le développement des petites villes de la Dioclée — Zéta, aujourd'hui du Monténégro au Moyen âge s'appuient sur des racines éloignées des agglomérations préhistoriques et antiques. Par des méthodes archéologiques on arrive à entrevoir un processus continu de la vie dans ces parages.

Il est pourtant impossible de comprendre leur importance et même leur existence, sans connaître les liens économiques, politiques et culturels qui les relient aux contrées centrales des Balkans, à la Serbie, à la

⁴⁸ Поред литературе која је већ наведена у белешкама под текстом, у вези са третираним питањима вреди још консултовати:

И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у скадарском округу, Гласник Српског ученог друштва, 1880;

Š. Ljubić, Statuta et Leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae, — Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium JAZU, 1882—83, 3;

F. Rački, Izveštaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanskoj i staroj Srbiji, Starine JAZU, 1888, XX, 50;

K. Miller, Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel Ravensburg, 1888;

М. Црногорчевић, Михољски збор у Боки Которској, Старинар, X, 1 и 2, 1893;

Б. Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске, Споменик XXVIII, 1895;

C. Patsch, Archäologisch-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, у више бројева Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina;

T. Ippen, Alte Kirche und Kirchenruinen in Albanien, у више бројева истог часописа:

И. Јастребов, Стара Србија и Албанија, Споменик САН, XLI, Београд, 1904;

С. Накићеновић, Бока, Српски етнографски зборник XX, 1913, 189;

К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у Средњем веку, Гласник Српског географског друштва III, 1914, 149;

А. Јовићевић, Црногорско Приморје и Крајина, Српски етнографски зборник, XXIII, 1922;

Б. Ж. Милојевић, Динарско приморје и острва, Посебна издања САН, XCVI, 1933;

P. Skok, Dolazak Slovena na Mediteran, Split, 1934;

Б. Бошковић, Извештај о испитивањима средњевековних споменика на Јужном Приморју, Споменик САН, LXXXVIII, 1938, 3;

Bosnie et même à la Macédoine. Ces liens étaient entretenus par tout un réseau de routes dont les traces de la plupart sont encore visibles. D'Ulcinj (Olchinium), Bar (Antivari), Budva (Butua), Kotor (Decatera), Risan (Rizon), et de plusieurs autres villes plus petites, partaient des routes-sentiers vers deux grands centres-carefours, Duklja (Dioclée) et Skadar (Scodra), et de là se diffusaient vers le territoire central des Balkans.

Tout un complexe de contraires intérieurs et extérieurs de caractère religieux et culturel, détermina l'élaboration de la physionomie intérieure et extérieure de ces villes. Elles représentent en même temps les points extrêmes de la civilisation orientalo-balkanique et slave vers le sud-ouest du littoral Adriatique, aussi bien qu'une tête de pont de l'expansion occidentale. De là c'est ici qu'on trouve un lien de rattachement entre l'Orient et l'Occident, sous de formes variables dépendantes de la variabilité des forces déterminantes.

Djurdje Bošković

I. Ostojić, *Katalog benediktinskih samostana na dalmatinskom primorju*, Split, 1941;

M. Barada, *Dalmatia Superior*, Rad JAZU, 270, 1949, 93;

Mošin, Mencinger, Štefanić, — *Letopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1950;

Н. Радојчић, О најтамнијем одељку Барског родослова, Цетиње, 1951;

Н. Луковић, Бока Которска, Цетиње, 1951;

M. Mušić, *Gradivo za proučavanje srbske srednjeevokovne arhitekture u okolicі Skadra*, Зборник заштите споменика културе II, 1952, 177;

C. Fisković, *Romaničke kuće u Splitu i Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta, Серија III, св. 2, 1952, 129—178;

Историја народа Југославије I, Београд, 1953;

M. Prelog, *Između Antike i Romantike*, Peristil, 1954, 5—14;

C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik, JAZU, 1955;

A. Mohorovičić, *Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera*, Ljetopis JAZU, 61, Zagreb, 1956, 461—493;

Evlija Čelebija, *Putopis I i II*, Sarajevo, 1957;

P. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора*. (XIV—XVIII в.), I, Цетиње, 1957;

A. Mohorovičić, *Razvoj nastamba i naselja, Otok Susak*, JAZU, 1957, 349—379;

A. Mohorovičić, *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjeevokovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*, Ljetopis JAZU, 62, 1957, 486—537;

M. Suić, *Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba*, Filozofski fakultet u Zadru 1956 1957, Zadar, 1958, 96—111.